

Հասմիկ ԳԱԼՍՅԱՆ

ՄԱՏԱՆԱՆ ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ՄՆԱՀԱՎԱՏԱԿԱՆ ՁՐՈՒՅՑՆԵՐՈՒՄ

Ժողովրդական գրույցը վիպական բանահյուսության տարածված տեսակներից է: Ձրույցները ոչ մեծ ծավալի պատումներ են, մեկդրվագանի պատմվածքներ, որտեղ ժողովրդական լեզվին բնորոշ պատմելաճով ներկայացվում են ժողովրդի պատմական ու կենցաղային անցուդարձերը և սնահավատական պատկերացումները: Սնահավատական գրույցները հեթանոսական և քրիստոնեական հավատալիքների հետ կապված ոգեղեն արարածների և գերբնական երևույթների, առարկաների մասին պատմվող բանավոր պատմություններ են, ոչ հեքիաթային արձակ ժանրի ստեղծագործություններ: Վերջիններս իրենց ձևով, բնույթով և կենցաղավարման եղանակով խիստ տարբերվում են վիպական բանահյուսության մեջ մտնող մյուս բոլոր ժանրերից:

Սնահավատական գրույցը պատմողներն ու լսողները հավատում են դրանց բովանդակությանը, ներկայացնում իբրև իրենց և իրենց մտերիմների կամ ծանոթների հետ կատարված իրողություն: Ձրույցը պատմվում է ասացողի կամ ասացողին հայտնի մարդու անունից: Սնահավատական գրույցները հիմա էլ կենսունակ են և կենցաղավարում են Հայաստանի մի շարք ազգագրական շրջաններում: Մույն աշխատանքը կատարված է 19-րդ դարի 2-րդ կեսից մինչև արդի գրառումներում առկա սնահավատական գրույցների հիման վրա: Հոդվածի համար որպես սկզբնաղբյուր օգտագործվել են վերջին տարիներին կատարված բանահյուսական գրառումները, «Ազգագրական հանդես»-ում¹, «Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն»² մատենաշարում առկա տպագիր նյութերը, Գ. Սրվանձտյանցի³, Գ. Հովսեփյանի⁴, Յ. Ճանիկյանի⁵, Աղ. Մխիթարյանցի⁶, Ե. Լալայանի⁷, Մ. Աբեղյանի⁸, Մ. Կռայեանի⁹, Վ. Սվազյանի¹⁰, Գ. Գյոզալյանի¹¹ և այլոց ժողովածուներում տեղ գտած սնահավատական գրույցները, ինչպես նաև Ա. Ղազիյանի հոդվածը¹²:

Մեր օրերում շատ են տարածված գրույցներ չար ոգիներից մեկի՝ սատանայի մասին, և սույն հոդվածում ներկայացվում են սատանա-ոգու գործառույթներն ըստ տարածված սնահավատական գրույցների:

Մատանա բառը ծագում է հին եբրայերեն *satan* բառից, որը նշանակում է ոսոխ, հակառակորդ, թշնամի, հակառակ դիմակաց, չար ոգի, դև: Մատանա բառը փոխառությամբ տարածված է մի շարք լեզուներում՝ ասորերեն *satana*, ռուսերեն *сатана*,

¹ Ազգագրական հանդես, գ. IX, 1902, գ. X, 1903, գ. XII, 1905, գ. XIV, 1906, Թիֆլիս, (այսուհետ՝ ԱՀ):

² Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն, հ. 8, 1978, հ. 10, 1980, հ. 12, 1981, Եր., (այսուհետ՝ ՀԱԲ):

³ Սրվանձտյանց Գ., Երկեր, հ. 1, Եր., 1978:

⁴ Գարեգին Սարկաազ Յովսեփեանց, Ժողովրդագրական նիւթեր, գիրք Գ, N 56, Փշրանքներ ժողովրդական բանահիւսութիւնից, Թիֆլիս 1892:

⁵ Ճանիկեան Յ.Գ., Հնութիւնք Ալեմայ, N 89, Թիֆլիս, 1895:

⁶ Էմինեան ազգագրական ժողովածու, հ. Ա, Փշրանք Շիրակի ամբարներից, Աղ. Մխիթարեանց, Մոսկուա-Ալեքսանդրապոլ, Ռ-ՅԾ-1901, (այսուհետ՝ ԷԱԺ):

⁷ Լալայան Եր., Երկեր, հ. 1, 1983, հ. 2, 1988, հ. 3, 2004, Եր. (այսուհետ՝ ԵԼ):

⁸ Աբեղյան Մ., Երկեր, հ. Է, Եր., 1975, (այսուհետ՝ ՄԱ):

⁹ Մեսրոպ Կռայեան, Բալու, Բալուի կեանքէն առնուած պատկերներ, յուշեր, չափածոյ քերթուածներ եւ արձակ էջեր, Անթիլիաս-Լիբանան, 1965:

¹⁰ Սվազյան Վ., Կիլիկիա, արևմտահայոց բանավոր ավանդությունը, Եր., 1994:

¹¹ Գյոզալյան Գ., Մուսա լեռան ազգագրությունը, Եր., 2001:

¹² Ղազիյան Ա., Հայ ժողովրդական սնահավատական գրույցների դասակարգման հարցի շուրջ, ՀՍՍՀ ԳԱ «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 1983, N 8, էջ 78:

արաբերեն *šaytan* (շայթան), եթովպերեն *sadatan*, հունարեն *Satanas*, լատիներեն *satanas*, հարավսլավերեն *sotona*, գերմաներեն *satan* և այլն:¹³

Ե. Լալայանը, խոսելով Ջավախքի հայ ժողովրդի հավատալիքների մասին, ներկայացնում է մի ավանդություն սատանա-ոգու առաջացման մասին. «Աստված ստեղծել է ինը դաս հրեշտակ՝ մարդակերպ, թևավոր, աներևույթ, բարի էակներ, որոնց պաշտամունքն էր փառաբանել Երրորդությունը և կատարել նրա հրամանները: Սակայն այս ինը դասից երկուսն ամբարտավանացել են և ցանկացել աստված դառնալ: Տերն անիծել է նրանց, և սրանք երեք օր շարունակ կարկտի պես երկնքից վայր են թափվել: Յոթ դաս հրեշտակները խնդրել են ողորմիլ և «Տեր ողորմեա» են ասել, իսկ մարդիկ զարհուրած «Կեցո՛, Տեր» աղաղակել: Այս երկու դասը վայր թափվելիս երեք դասի են բաժանվել, մին՝ Պեղծեռն, որ մնացել է երկնքի և երկրի միջև, մյուսը՝ Սաթայել, որ իջել է երկրի վրա, և երրորդը՝ Լեկեռն, որ անցել է անդունդը: Աստված տնօրինել է, որ այս վայր թափված հրեշտակների տեղը լցնեն բարի մարդկանց հոգիները, ուստի և այս հավածված հրեշտակների երեք դասերն էլ բարի մարդկանց սաստիկ թշնամացրել են և ամեն կերպ աշխատում են մոլորեցնել նրանց: Սաթայելը «բաց աչքով»՝ ակնհայտնի է խաբում մարդկանց ու գրում գործած մեղքերը: Լեկեռնը չար երազներով ու տեսիլքներով է մոլորեցնում, իսկ Պեղծեռնը կտրում է հոգիների ճանապարհը, և եթե «բարության ձեռագիր» չունեն, քաշում տանում է դժոխք, սատանաների ու մեղավորների կայանը, ուր ոսկի աթոռի վրա նստած թագավորում է Լեկեռնը: Ժողովուրդն այս վայր թափված երեք դաս հրեշտակներին կոչում է սատանա...»¹⁴:

Նույն ավանդությունը, որոշ տարբերություններով, հանդիպում ենք Գ. քահանա Նժդեհյանի մոտ. «Աստուած հրեշտակները ստեղծած ժամանակ՝ տասներկու դասի կամ զուևղի բաժնեց զանոնք: Այս զուևղերեն երեքի գլխատրները՝ Սադրահել (Սադայել), Բեհեզեբուղ և Բելիառ (Բելիար) տեսնելով իրենց բարձրութիւնը ու փառքը՝ հպարտացան ու Աստուծոյ դէմ ապստամբեցան: Աստուած բարկացավ, և զանոնք իրենց զուևղերով իւր «երեսէն»-ներկայութենէն թափեց դեպի Սանդարամետը՝ ի պատիժ իրենց ամբարտաւանութեան»¹⁵: Ըստ Լոռու (Բորչալուի գավառ) ժողովրդական հավատալիքների՝ սատանաների գլխավորը համարվում է Բելյարը, որի որդին կոչվում է Սաթիել, իսկ աղջիկը՝ Նարմաղուշիկ¹⁶:

Հայ ժողովրդական սնահավատական գրույցներում սատանա ոգին հիմնականում հանդես է գալիս «սատանա» ընդհանուր անվամբ: Սակայն որոշ ազգագրական շրջաններում (Նոր Նախիջևան, Շիրակ, և այլն) սատանա-ոգուն անվանում են նաև մեզմեն աղեկներ, մեզմից լավեր, քան զմեզ աղեկներ, աղեկանք (Ակն) և այլն: Գր. Գյոզալյանը գրում է, որ «Մուսալեռում չար ոգուն՝ սատանային, խոսակցության ընթացքում երբեմն «Քան զմեզ աղվեյր» (մեզմից լավը) ասում էին, բայց անունով նրան չէին հիշատակում»¹⁷: Հավանաբար սատանային այսպիսի անվանումը (որ մեզմից լավն ես) տրվել է որպես սիրաշահություն՝ զերծ մնալու համար նրա չարագործություններից: Մ. Աբեղյանը այս առիթով գրում է. «Թեպետ սրանք այսպես մարդկային ծագում ունեն և անգամ աստվածային անեծքի տակ են գտնվում, այդուհանդերձ նրանք վեր են կանգնած մարդկանցից: Դրա համար էլ նրանք հաճախ կոչվում են մեզանե լավեր կամ մեզմեն աղեկներ: Եթե նրանց չարքերին հավասար դասեն և չարքեր կոչեն, ա-

¹³ *Աճառյան Հ.*, Հայերեն արմատական բառարան, հ. Գ, Եր., 1979, էջ 179:

¹⁴ ԵԼ, հ. 1, էջ 215-216:

¹⁵ ՍՀ, գ. IX, էջ 267:

¹⁶ ԵԼ, հ. 3, էջ 209:

¹⁷ *Գյոզալյան Գ.*, նշվ. աշխ., էջ 230:

պա նրանք կգայրանան և վրեժխնդիր կլինեն»¹⁸ (ընդգծումը մերն է-Հ.Գ): Արցախում, Մյունիքում, Վարանդայում սատանան ու քաջքը նույնանում են¹⁹: Հարք-Բուլանըխում ու Համշենում սատանային փերի²⁰ են կոչում, նաև ալ²¹, իսկ Ղալարում՝ աջք²²:

Ե. Լալայանը սատան-ոգու աներևույթ լինելու հանգամանքը բացատրող մի գրույց է ներկայացնում. «Երբ Քրիստոսի մայրն ու մորաքույրը (Եղիսաբեթ) Փրկչի գերեզմանի վրա ողբում էին՝ գլուխները քաշ գցած և առանց շուրջը նայելու, սատանաները, որ մինչև այդ ժամանակ մարդկանց մեջ էին ապրում և նկատելի էին, կամենալով սրանց ուշքը ուրիշ բանի վրա դարձնել, որպեսզի մոռանան Տիրոջը, պարկերի մեջ պղնձե ամաններ էին ածել և նրանց առաջ կանգնել, թխթխկացնում էին: Աստվածածինը ետ է նայել և տեսնելով սատանաներին՝ անիծել է, թե՛ «աներևույթ ըլլիք», և այդ օրվանից նրանք աներևութացել են, այլևս մարդկանց չեն երևում»²³:

Հայաստանի տարբեր ազգագրական շրջաններում գրառած հայ ժողովրդական սնահավատական գրույցներում սատանան ունի արտաքին տեսքի գրեթե միևնույն նկարագիրը, իհարկե, առկա են նաև տարբերությունները: Ըստ շիրակցիների՝ սատանան «մարդու պես է, հմա մարդ չէ, ինքը սև, երկու չաքալ կոտոշ ու մանոր բիզբիզ անկաջներ ունի, պոչը բարակ ու կեռ է, ոտները թարս, ոտից գլուխ փոչոտ մազի մեջ կորել է, մանոր- բզով ծակած աչքերը կրակ գլմանի...»²⁴: Ջավախքում սատանային պատկերացնում են «մարդակերպ, թևավոր, բոլորովին սև, մազով ծածկված, երկար ազիով, կրունկները դեպի առաջ ուղղված, ոմանք էլ մի կամ երկու եղջյուրով»²⁵: Ըստ ալաշկերտցիների «սատանաները թև չունին, որովհետև թափած են անոնք, երբ Աստուած իր երեսէն վար ձգեց, բայց հրեշտակներու պես կրնան ամեն տեղ պնդել ու ել և էջ ընել, հրեշտակներու արագութեամբ: Իրենց տեսքը, կերպարանքը չափազանց տգեղ է, սև, խաւարապատ, դուրս ցցուած ու բարակ այտերով, քթով ու շրթունքներով: Բարակ ու փոքր են նույնպես ձեռքերը, ոտքերը: Կրունկները դեպի առաջ, և ոտքի ճիտք ու մատները դեպի ետ դարձած: Ունին նաև բարակ ու երկայն պոչ՝ վտիտ կոնակի վրայ ոլորուած, ինչպէս կտեսնու պատկերներու մեջ: Այս այլանդակությունները ստացած են Աստծու անեծքով»²⁶: Մուսալեռցիների պատկերացմամբ նույնպես սատանան «մարդու կերպարանք ուներ, մազերը ցից-ցից, կոտոշավոր էր, պոչավոր և մի քիչ կուզիկ, ոտքերը բարակ, կազմվածքը՝ անճոռնի: Նրանք մեկը մյուսից չէին տարբերվում»²⁷:

Ազգագրական որոշ շրջաններում իրարամերժ կարծիքներ ու պատկերացումներ կան սատանայի սեռի ու տարիքի վերաբերյալ: Արդեն նշվել է, որ սատանան նախկինում հրեշտակ էր, իսկ հրեշտակները, դարձյալ ըստ ժողովրդական պատկերացումների, ավելի շատ արականի հանգամանք ունեն, քան իգականի, չունեն մահ, ծնունդ, տկարություն²⁸:

Ջավախցիների պատկերացմամբ սատանաները երկու սեռի են, որդեծնությամբ աճում ու բազմանում են, երբեք չեն մեռնում²⁹: Իսկ Ալաշկերտում լրիվ հակառակ

¹⁸ ՄԱ, հ. Է, էջ 86:

¹⁹ ՀԱԲ, հ. 12, էջ 63: ԵԼ, հ. 2, էջ 177: Ա. Ղազիյան, նշվ. աշխ., էջ 78:

²⁰ Մրվանձտյանց Գ., նշվ. աշխ., էջ 45:

²¹ ԱՀ, գ. XIV, էջ 137:

²² ՀԱԲ, հ. 10, էջ 66:

²³ ԵԼ, հ. 3, էջ 209:

²⁴ ԷԱԺ, էջ 168:

²⁵ ԵԼ, հ. 1, էջ 216:

²⁶ ԱՀ, գ. IX, էջ 267-268:

²⁷ Գյոզայան Գ., նշվ. աշխ., էջ 230:

²⁸ ԱՀ, գ. IX, էջ 265-266:

²⁹ ԵԼ, հ. 1, էջ 216:

պատկեր ենք տեսնում. այստեղ սատանաները «հրեշտակներու պես աւելի արականի հանգամանք ունին, քան իզականի, թէև յաճախ կնոջ կերպարանքով կը յայտնուին, և այն աւելի պառաւ կնոջ: Չպետք է շփոթել փերիները սատանաներու հետ, որովհետև առաջիններու ծագումը շատ ուշ եղած է, կրնան կենակցիլ մարդերու հետ և զաւակներ ունենայ, սատանաները զուրկ են այդ յատկութիւնէն, ո՛չ ծնունդ ունին, ո՛չ մահ, ո՛չ հիւանդութիւն և ո՛չ մարմնական աճում, ո՛չ կուտեն և ո՛չ կը հագնեն: Ասոնք հրեշտակներու նման հաճախ հրաշագործ են»³⁰: Ղզլարցիների պատկերացմամբ, եթե սատանան դեմքով տղամարդ էր, նրա ոտքերը սմբակավոր պիտի լինեին, եթե կին՝ պոչ և երկար մազեր³¹: Մուսալեռցիները սատանաներին պատկերացնում էին միշտ չափահաս տարիքում, ծեր կամ երեխա չկար: Սկզբից ինչքան որ եղել են, նույնն էլ մնում են, այսինքն՝ աճ չունեն: Մարդկանց հետ ոչ մի կարգի (սեռային և այլ)³² կապ ու առնչություն չունեն³³: Ակնում «աղեկանք սովորաբար ի կերպարանս կնոջ»³⁴ են հայտնվում:

Արճակում սատանաները երեխաներ ունեին, որոնց պուպուշիկներ էին անվանում: Վերջիններս պատկերացվում էին թխամորթ, խիտ-զանգրահեր, հաստապոռ, ճրագի նման փայլուն աչքերով, զգզզված հանդերձներով մանուկներ³⁵: Շիրակում ևս սատանաները երկու սեռի են, հազվադեպ հանդիպում ենք տղամարդու, իսկ հաճախ՝ կնոջ կերպարանքով: Ըստ շիրակցիների սատանան մոտ քառասուն-քառասունհինգ տարեկան արարած է, չի ծերանում: Շիրակում մեր կատարած բանահյուսական գրառումներում սատանան հիմնականում կին է, միջին տարիքի, աշխատասեր, քախոս, համեստ արարած: Ջրույցներից մեկում սատանան ներկայացվում է նորաշենցի Ժենոյի կերպարանքով. «Մեր գեղի (Նորաշեն, Արթիկ) Ալիկենց Ենուլքը Եզանլարա (Արեշատ) ջախճբան էր: Էդիկ մենակ ջաղաճը կեղնի, էդ օրը աղուն աղոտ չի էղնի, նստած կսպասէ: Կըսէ, մեզ է աշեն, օր ջաղաճի քարի տըզեն, էն փեռն օր կըֆրոցնէ ջուրը, ըդոր տըզեն հարսնիք գելնի, եղնադ: Կսէ, էզան, բոլորս բըռնին ու խաղցան: Ես, կըսէ, փշաքաղվա, տեսա, օր մեզը մազերս կըաշէ, մեզը հ'անգաճս կըաշէ, մեզը ողով կզարգէ, կըսէ, քովս մե բուլավկեմ կար (առաջ գյաղայախա են հակէ, կոճակ, բուլավկա է էղէ վրեն), հանի ու զարգի մեզի դոշին: Մաղ փախան, ըսիկ քըռտ կայնավ: Լացավ, ըսավ փոքր էրեխա ունիմ, թող տուն էրթամ: Կըսէ չէ, հ'անգաճս քաշողը դու չէ՞ իր: Դէ, ընզի եղնես, տուն բղի էրթանք: Կերթա, ջաղաճը կփագէ ու ըդոր բերեզը տուն, կըսէ, էլէք, թաժա կընիզ եմ բերն ընձի: Գելնին կաշեն, օր մարդ, մարդու լման, մեր գեղի Թերոյենց Վարդի լմանը, մենակ ողները, կըսէ, կըրընգները մաղներու տեղն էին, մաղները՝ կըրընգներու: Ուրիշ հեչ մե տարբերություն չկար, նույն մարդը: Բերեզը տուն: Կընիզը՝ Տիրունը, կըսէ, դէ այ Ենուլք, կըսէ, էրեխանց մեջը բան-ման չտարածես, օր վախենան, ես առավողը սաղին կհավաքեմ, կբացատրեմ, օր ըսիկ չարք է, գործ չունիք հետը: Ինչ օր ինքը կեննէ՝ հագառագը բղի ըսես իրան, չբղի ըսես՝ էրա՛, կե՛ր, բղի ըսես՝ մի՛ էրա, մի՛ կեր, օր էնէ: Էդոր իրեք տարի կպայեն. գոմերը կալվեր, կովերը կկթեր, կաթը բերեր վերոյով կուդար, անուն, կըսէ, հեչ մե բառ չէր խոսի, ինչ օր իրան կհասնիր,

³⁰ ԱՀ, գ. IX, էջ 268:

³¹ ՀԱԲ, հ. 10, էջ 66:

³² Ռուս բանահյուսության մեջ սատանան գայթակրում է կնոջը, միում նրան ինքնասպանության...: Э. Померанцева, Мифологические персонажи в русском фольклоре, М., 1975, стр. 122.

³³ Գյոզալյան Գ., նշվ. աշխ., էջ 231:

³⁴ Ճանիկեան Յ.Կ., նշվ. աշխ., էջ 152:

³⁵ ՀԱԲ, հ. 8, էջ 89:

ինքը գիդեր, գելներ, կեներ: Կերտար դրադ կնստեր, կրսե, մենք հացը կուղեինք, գելնիր իրա ձեռով կլցներ, իշկան օր իրան պետք էր, կուղեր, ամանը կլվար, ըղըն-գով էլ ըսպես պրռունգը կջարդեր, տանիր կղներ տեղը: Մե օրըմ Ենովքը հարսնե-րին կրսե՝ ելե՛ք, գնացե՛ք կայր, տունը կմնան 11 տարեկան ախճիգն ու սադանեն: Մադանեն գելնի, տեղը կշինե, ճաշ-մաշ չի էպե, ինքը ըղպես բաների հետ գործ չու-ներ: Ախճիգը ջուր կղնե վեդոռոյով, օր իրա դբրոցի շորերը լվա, սադանեն կրսե կթողա՝ սո ողներս լվամ, ըսիգ կսե, դե՛ հա: Կսե, փեշիս բոլորը բուլավկա, ասեղ կա շարած, քանե՛ ս, օր ողներս չծագրտե: Էս ախճիգը չի գիդենա, իստակ քանե, քանե քիմի, գելնի կրսե: Իշկան ալուր ունենաք, տարին քառտուն մեշոկ ալուր բերեք՝ չա-նաղը հալդի տները ման գա, դարդակ մնա, իշկան աման-չաման ունենաք՝ պրունգ չունենա, ձեզի ըսեն «Չկոց տունե, ու անհայդանագր: Ախճիգը գելնի ճվագը՝ հար-սի՛կ, հարսի՛կ...: Ժենյա կեղնի անունը, էդ մարտը չիդեմ ինչ լեզվով հարցրնեզը՝ անունըդ ի՞նճ է, էսիգ հողի վրա մադով գրեզը՝ Ժենյա, Ժենիգ, ըշտը Թերոյենց Վարդի լմանն էր, Վարդն էլ Ժենիգ կգրվեր: Էս ախճիգը լալով կերտա կայր, կրսե, դե, քելեք, Ժենոն չկա, հարսիկը չկա: Գուկան տուն օր՝ դայրեն գեղնին քցած, ասեղներն էլ սեղնին շարած: Տիրունը քաշե ախճգան՝ լավ կծեծե: Իշկան օր էս գի-դեմ, ըղոնք չորս տղամարդով կաշխատեին՝ հաց կմուրային, իշկան օր սիպտրկե-դեն կունենային ծալած, դարսած, բանային, կտեսնեին, օր սաղ արուն էր, սադանե-կը տանեին արնողեին, բերեին դնեինգը տեղը: Իշկան բաժակ կար՝ պրունգը չկար, գդալ՝ պրունգը չկար, շերեփի կար՝ պոչը չկար, վեդոռ կար՝ կանտերը չկար: Չի-դեցողները կըսեին, թե էս ի՞նչ վերանա տուն է, կըսեին՝ մեր վրա անեծք կա: Տի-րունին անհձեղ էր սադանեն, օր էրեխին ծեձեղ էր, ըսել էր՝ սաղ կյանքդ կորերդ վրա չգան, էնիկ սաղ կյանքը աշկերը բաց քնալ: Բոյով, սիրուն հարս էր, ութ տա-րեկան էի, կհիշեմ, ինքը չէր կըռնա ինքնուրույն իրա վրի ասեղները հաներ, բոլորը ծնջիլ քաշեիր կլոր՝ չէր կըռնա միձեն դուրս գար, ըղիգ կապվիգը, մուլրիգը: Էդ էլ սադանի պատմությունը, հըրը՝»³⁶

Կին-սատանայի ծննդաբերության ժամանակ հաճախ մարդ-դայակ են խաբում տանում, որին և վարձատրում են ախի կամ սխտորի կեղևով ու հավվայով: Սո-խի կամ սխտորի կեղևները մյուս օրը ոսկի դրամներ են դառնում, եթե միայն ստացողն անարգելով վայր չի թափել³⁷: Այս հավատալիքը տարածված է հիմնականում Ջավախ-քում³⁸, Կիլիկիայում՝ Հաճընում³⁹ և մյուս ազգագրական շրջաններում:

Սատանային վերագրվող մի հատկանիշ ընդհանուր է բոլոր ազգագրական շրջանների գրույցներում. սատանայի ոտքերն ու լեզուն թարս են: Ամեն ինչ անում է իրեն ասվածին, հրամայվածին հակառակ: Սո. Լիսիցյանի մեկնաբանմամբ «սատա-նան ամեն ինչ աշխատում է շուռ տալ, թրրսըցնել, չարով խափանել ամեն ինչ: Իզուր չէ, որ նրա ոտքի թաթերն էլ են շուռ տված՝ կրունկներն առաջ, մատները՝ ետ: Քաշքն ամեն ինչ թարս ու հակառակ է անում: Եթե պետք էր նրան ջրի ուղարկել, ապա «ջուր բեր» ասելու փոխարեն պետք էր ասել՝ «կուժը վերցրու և ջարդի»⁴⁰:

³⁶ Մեր բանահյուսական գրառումներից: Բանասաց՝ Մերվենիկ Կամսարի Ազատյան, ծնվ. 1932թ, Արթիկի շրջան, գյուղ Նորաշեն, ցուլիակ:

³⁷ ԵԼ, հ 1, էջ 216:

³⁸ ԵԼ, հ.1, էջ 218:

³⁹ Մվագյան Վ., նշվ. աշխ., էջ 78:

⁴⁰ ՀԱԲ, հ. 12, էջ 64:

Սատանայի բնակության վայրի և մարդկանց երևալու հարցերին վերաբերող տարբերությունները կապված են տվյալ ազգագրական շրջանի բնակլիմայական պայմաններից, աշխարհագրական դիրքից ու տեղավայրերից: Առավել հարթավայրային շրջաններում առկա գրույցներում սատանաներն ապրում են չարդախներում, ջրհորներում, քանդված տներում, վառարանների մեջ, պատերի խոռոչներում, անտառում, գերեզմանատանը, մութ անկյուններում,⁴¹ առուների եզերքին⁴², ջրաղացներում, ձիթհանքերում, գոմերում, այրերում և անմարդաբնակ տներում⁴³: Մուսա լեռում «նրանք բնակվում էին խավարում, նրանց կենտրոնն էր Գարիզը (փապուղին)»⁴⁴: Արճակում ավանդություններ կան գրառված սատանաների բնակավայրերի մասին: Այստեղ ևս պատկերացում էին, որ սատանաներն ավելի ազատ ու համարձակ ապրում էին բնակավայրերից հեռու ընկած ավերակներում, մութ ու անմարդաբնակ տեղերում, սակայն ավանդությունը պատմում է, որ «ամենուրեք բնակվող սատանաներն Արճակում ունեին նաև իրենց հատուկ բնակավայրը: Դա գյուղից հեռու, վերևի մասով Աստվածածնա բլուրներից հասած, իսկ ցածի մասով՝ Չնձեան կոչվող արտերին հասնող բլուրներից մեկի մեջտեղը եղած խոր, քարքարոտ, երկայն կիրճն էր, որը կոչվում էր Գյազնա: Ահա այդ Գյազնան սատանաների բնակավայրն էր: Լեռնային ձնհալներից գոյացած և իր անցած ճանապարհին պարզված մի փոքրիկ առվակ էր հոսում այդ կիրճի միջով: Վերը՝ կիրճի մեջ, կար մի տեղ, որ շատ նեղ էր, և ջուրը ոչ թե հոսում, այլ վիժում էր ցած: Ջրվեժի այդ մասը կոչվում էր Գյազնի խոփնչք, ուր գրույցի համաձայն, անհամար սատանաներ էին աղմկում, հազար ու մի ձայնով ողբում ու կաղկանձում: Ո՛չ հովիվներն ու գառնարածներն էին այնտեղ հոտը քշում, ո՛չ կանայք ու աղջիկներն էին Գյազնեն բանջարի գնում, ոչ էլ անցորդներն էին գնում սատանայաբնակ Գյազնայով: Ըստ արճակցիների՝ Գյազնի խոփնչքը միշտ էլ լիքն էր անխորտակելի չարքերով, որոնք շատ հեռու վայրերից հալածվել եկել էին թաքնվելու Ասպածածնա գործությունից ու պատսպարվել Գյազնի խոփնչքի մեջ: ... Պապերից եկած երկյուղախառն պատումներ կային այն մասին, որ երբ մութն ընկնում է, Գյազնի մեջ ապրող անհամար չարքերը հազար ու մի սատանայական հնարանքներով խաբում են միայնակ ուղևորներին, տանում Գյազնի խոփնչքը և այնտեղից քաշում դժոխք: Որդոց-որդի ամրացած այս երկյուղը ստիպում էր դաշտում աշխատող կանանց մութն ընկնելիս չանցնել Գյազնի ճորաբերանով...»⁴⁵: Արճակում սատանայաբնակ էին համարվում նաև գյուղի հարավ-արևելքում գտնվող Վարակյա տներ կոչված ավերակները⁴⁶:

Ե. Լալայանը վկայում է, որ «Դռնավարգի և Քառասանի, ինչպես և Ագոխի և Թաղարի (Արցախ) միջև կան խոր ձորեր՝ սաղարթախիտ ծառերով ծածկված: Այս ձորերը կոչվում են Քաջկաձոր և լի են քաջքերով՝ սատանաներով»⁴⁷: Ըստ դարաբաղցիների՝ քաջքերը (սատանաներ) «ամենուր են՝ ջրում, օդում, ժայռերի մեջ, հատկապես մութ անձավներում ու ժայռածերպերում, լքված ջրաղացներում ու ավերակներում: Ավետարանոց գյուղում, մելիքական դարադամներից վեր բարձրացող մուտքը տանում է քարանձավ՝ քաշկատն»⁴⁸: Իսկ «Ընկալախան գյուղի Ակոբջանը պատմում էր, թե մի օր մի սատանա խաբել է իրեն և տարել սատանաների տունը ցույց տվել: Այդտեղ, ասում է նա, եղել է մի գեղեցիկ մուշտակ, մի յաբա (երկժանի) և մի կույտ ածուխ: Երբ նա հե-

⁴¹ ՀԱԲ, հ. 10, էջ 66:

⁴² Կռայեսան Մ., նշվ. աշխ., էջ 582:

⁴³ ԵԼ, հ. 1, էջ 216:

⁴⁴ Գյոզալյան Գ., նշվ. աշխ., էջ 231:

⁴⁵ ՀԱԲ, հ. 8, էջ 88-89:

⁴⁶ Նույն տեղում, էջ 89:

⁴⁷ ԵԼ, հ. 2, էջ 177:

⁴⁸ ՀԱԲ, հ. 12, էջ 63:

տաքորքովելով հարցրել է, թե ինչի համար են այդ բաները, սատանան պատասխանել է, թե մուշտակը նրա համար է, որ առավուող ձգեն եկեղեցի գնացող ծերունիների վրա, որպեսզի տաքությունից թուլանան ու եկեղեցի չգնան, յաբան՝ որ ձգեն չարը տեսնող և բարու ետևից գնացող երիտասարդների պարանոցը, իսկ ածուխը՝ քսեն իրենց ասածը ուրացողի երեսը»⁴⁹:

Սատանաները հայտնվում են մարդկանց մեծակ կամ խմբով, երեկոյան ժամերին՝ մութն ընկած ժամանակ: Ըստ մուսալեոցիների՝ սատանաները «մարդուն երբեք խմբով չէին ներկայանում: Ոչ էլ խմբված մարդկանց էին երևում»⁵⁰: Հայտնվում են միայնակ մարդկանց, հավանաբար այն պատճառով, որ մեկին ավելի հեշտ է մոլորեցնել ու գցել իրենց թակարդը: Իսկ Ակնում հավատում էին, որ «Մեզմե աղեկները սովորաբար կանանց կ'երևան»⁵¹:

Ըստ հայ ժողովրդական սնահավատական գրույցներում առկա պատկերացումների՝ սատանա բռնելու երեք հիմնական տարբերակներ կան: Ի մի բերելով գրավոր աղբյուրներում և գրական ստեղծագործություններում առկա նյութերը, կատարված արդի գրառումները՝ բազմիցս հանդիպում ենք ձիու վրա կուպր քսելու եղանակով սատանա բռնելու տարբերակին: «Օձունում Օսանք, Արդվիում Դավիթ քյոխվանք, Շահալիում Քոչնանց Քոչարը նկատել են, որ իրենց գոմերում ձիերը գիշերը սաստիկ քրտնում են, և մազերը հյուսած են լինում. կուպր են քսում ձիերին և բռնում մի-մի սատանա, յոթական տարի աշխատեցնում, հետո արձակում: Սրանք հեռանալիս մի բան էին խնդրել իբր վարձ իրենց յոթ տարվա ծառայության, սրանք էլ մի-մի բուռ մոխիր էին տվել, այս պատճառով էլ սրանց տներում երբեք մոխիր չի լինում՝ սատանաները հավաքում, տանում են: Մի նույնաման դեպքից հետո արդվեցի Օթարանք ջուր են տվել, և մինչև այժմ էլ սրանց տանը ջուրը բարաքյաթ չունի, որքան էլ բերեն՝ մի քիչ հետո չքանում է: Իսկ Շնող գյուղում՝ Շաթինենց տանը, գրավ երբեք չէր մնում: Մի օր տեսնում են, որ մի կին եկավ և գոպները հավաքեց, ուզում է տանի: Տան տղամարդը սրտոտ է լինում. վրա է վազում, մի հատ խփում, վայր ձգում կնոջը, թե՛ այդ ուր ես տանում մեր գոպները:

-Չեր պապը այդ մեզ է տվել,- պատասխանում է կինը և անհետանում: Նոր հարցուփորձ են անում, իմանում, որ իրենց պապն էլ մի սատանա է բռնած եղել, յոթը տարի աշխատեցրել և վերջը մի գոպ նվիրել»⁵²: Այս տարբերակը ընդհանրական է ազգագրական բոլոր շրջանների համար:

Մյուսը՝ սատանայի մազերը կտրելու եղանակով իրենց ենթարկելու տարբերակն է: Ուզունյար գյուղում Գորգնանց պապը օջախի մոտից սատանա է բռնում, մազերից մի քիչ կտրում, պահում է: Երբ յոթը տարին լրանում է, սատանան աղաչում է, որ իր մազերը իրեն տան՝ գնա: Սրանք էլ տալիս են»⁵³:

Երրորդը՝ սատանային ասեղով բռնելու տարբերակն է: Այս տարբերակը ամենատարածվածներից է և հանդիպում ենք բոլոր ազգագրական շրջաններում առկա գրույցներում: Ակնում հավատում էին, որ «աղեկնաքները չեն բռնուիր, բայց եթե մեկը յաջողի անոնց միոյն կրնակը կամ ձեռքը չհասած կամ չգիտցած տեղ մը ասեղ մի շուլել (կարել), չը կրնար փախչիլ, և ասեղն շուլլողն ինչ որ ուզէ անկեց՝ կբերեն ուրիշ կնկան մը սնտուկեն»⁵⁴:

⁴⁹ ԵԼ, հ. 2, էջ 177:

⁵⁰ Գյոզայան Գ., նշվ. աշխ., էջ 230:

⁵¹ Ճանիկեան Յ.Կ., նշվ. աշխ., էջ 152:

⁵² ԵԼ, հ. 3, էջ 210-211:

⁵³ Նույն տեղում, էջ 210:

⁵⁴ Ճանիկեան Յ.Կ., նշվ. աշխ., էջ 153:

Սատանայի՝ որպես չար ոգու գործառույթներից մեկը նրա անեծքն է իրեն բռնող, երեք կամ յոթ տարի անվարձ աշխատեցնող մարդուն ու նրա ընտանիքին: Բանասացները հաստատում են, որ սատանաների անեծքները (դառը դատեք, դատարկ նստեք, տանդ հացը կամ ջուրը պակասեն, տանդ մոխիրը պակասի, ամբողջական բաժակ, գդալ, ափսե, կճուճ, շերեփ կամ դույլ չունենաք, աչքերդ բաց քնես, ձեր տունը դեքը պակաս չըլլի) մինչև օրս էլ այդ ընտանիքների վրա են: Սակայն գրույցներից մեկում «Յոթ տարին լրանալիս սատանան դառնում է դեպի Անանյանք և ասում. «Ի՞նչ հիմար մարդիկ եք, յոթ տարի մնացի ձեզ մոտ, չհարցրիք՝ ինչու ջորին չի ծնում, որ ասեի», և անհայտանում է»⁵⁵: Համաձայն մեկ այլ գրույցի՝ սատանան իրեն «կապանքներից ազատող» աղջկան խփում է, «աղջիկը կը դիվահարի, ինքը կխափանվի»⁵⁶:

Սատանաների կենցաղում լայն տարածում ունի հարսանիքը, շատ են այդ թեմայով գրույցները: Տարբեր ազգագրական շրջաններում տարբեր գունավորումներ են ստանում հարսանիքի հետ կապված մանրամասնությունները՝ սկսած հագուստից, երաժշտական գործիքներից մինչև ճոխ ու առատ սեղանները: Մարդը, հիմնականում ջրաղացպանը, հովիվը, միայնակ, պատահական անցողը կիսաքուն կամ արթուն վիճակում հանկարծ լսում է դեպի-գոտնայի ձայն, ականատես է լինում ուրախ հարսանիքի, ինքն էլ ակամայից կամ ստիպողաբար ներգրավվում է հարսանիքի մեջ: Ըստ հայտնի գրույցների՝ սատանաները շատ են սիրում հագնել մարդկանց, հիմնականում նորահարսների զգեստները և մասնակցել հարսանիքի: Դրանից խուսափելու համար անհրաժեշտ է զգեստը հանելու ժամանակ խաչակնքել⁵⁷, Հիսուս Քրիստոս ասել կամ մեջը նշխարք դնել: Ջրույցներից մեկում Ուստա Աթոն սատանայի հարսանիքում նվազելիս նկատում է, որ դրանց հագին իրենց հարևանների հագուստներն են, մեկական կտոր կտրում է շորերից, առավոտյան համեմատում է և համոզվում, որ շորերը սատանաներն էին հագել: Կշտամբում է հարևաններին, թե ինչու հանվելիս Հիսուս ու Քրիստոս չեն ասում, որ սատանաները իրենց «հալավները» չտանեն⁵⁸:

Ջավախքում գրառած մի գրույց մանրամասն ներկայացնում է սատանայի հարսանիքի և հյուրասիրության մի փայլուն օրինակ. «... Քիչն անցավ՝ մեն և դավուլ-գուռնի ձեն էկավ... Ետև նստան օր հաց ուտեն, ինձի հետ էկող մարդը մե մենձ լան-գյառիմ՝ փլավ լցեց բերեց ինձի, օր ուտեն: Անոթի փորս վեց-վեց կենե, վրա ընկա, օր ուտեն: Չանչս կգարնեն, տանիմ կը բերանս, կաշեմ՝ բան չկա, փորս բան չի երթա, ըլլի օր, ըսի, քունս գոխս է, չեմ կրնա ուտե, աչքերս սրբեցի, գյառ-գյուլամիշ էղա, աշեցի օր փլաֆը ալի անպես գլխած առաջս է: Ավուճմ գարկի, տարա բերանս, ծամեմ կը, կենա բերանս բան չկա: Աշեմ՝ անոնք հավար-հավար կուտեն: Ալ ամոթոս ձեն չհանեցի: Մե քիչն անցավ, ան մարթը լյանգառովմ՝ թիրիթ բերեց: Ըսի՝ աս լավ է, մսերը կտոր-կտոր կառնեն, կոժեմ կը, բյալքի բերանս բանմ՝ մտնի: Առա մսի կտորը, տարա բերանս, ծամեմ կը, ակոժես իրար կը դիպչի, ցորեն հատիմ չափ բան և փորս չի երթա: Չարասրգ բերանս սրբեցի, անոթի ծառավ ետ քաշվա, անոնք կերան, խմեցին, էլան քիչն ալ թռան ու քաշվան գնացին»⁵⁹:

Սնահավատական գրույցներից և ազգագրական նմանատիպ նյութերից հայտնի է, որ սատանաները սնվում են հիմնականում հալվայով, խավիժով, ծննդկանների փայծաղով՝ լյարդով: Մ. Աբեղյանը ներկայացնում է մի գրույց, որտեղ սատանա-

⁵⁵ ԵԼ, հ. 2, էջ 177:

⁵⁶ ՄՄ, հ. Է, էջ 89:

⁵⁷ Ուստա Բանասիրության մեջ ևս տարածված է այն պատկերացումը, որ սատանան տանում է այն ամենը, ինչը օրհնված չէ: *Помераницева Э.В., Мифологические персонажи в русском фольклоре, М., 1975, стр. 119.*

⁵⁸ ԵԼ, հ. 1, էջ 218:

⁵⁹ ԵԼ, հ. 1, էջ 225:

ներն «իրենց հարսանիքներին մեկի երինջն են մորթում, խորովում և ուտում, իսկ լուսադեմին նրանք միացնում են կաշին ու ոսկորները, և կենդանին ողջ-ամողջ տուն է վերադառնում: Դրա մեկ ոտքն է սովորաբար միայն կաղ մնում, քանզի նրանց հարսանիքին հրավիրված և իրենց հետ ուտող-խմող երաժիշտը կամ սափրիչը մի ոսկր է գողանում, որպեսզի ստուգի կենդանու հետ նրա ունեցած նույնությունը»⁶⁰:

Խավիժ եփելու համար դնում են կրակին մի կաթսա և շուրջը պտտվելով ասում. «Չքին եղն ու այլուրը մեջը, չքին եղն ու այլուրը մեջը»: Կաթսան լցվում է ունեցող, բայց չունի ստողների յուղով ու այլուրով, որը և եփում ուտում են: Բայց նրանք ավելի մարդկանց եփածին են վազում և ուր էլ որ խավիժ եփեն, սրանք գլխին կանգնած են: Եվ որպեսզի համեղ մասն իրենց մնա՝ նրանք տակն են պահում յուղը և թույլ չեն տալիս «դուրս տալու», այսինքն՝ երեսը տարածվելու, սպասելով, որ դրզալը վայր դնեն, իրենք վերցնեն ուտեն: Մարդիկ էլ այդ իմանալով՝ առանց դրզալը վայր դնելու մի սուտ են խոսում, օր. Դուրսը սաստիկ կռիվ կա, սատանաները խաբվում, վազում են դուրս, այս ժամանակ յուղը դուրս է տալիս, և մարդիկ վերցնում ուտում են⁶¹:

Ջավախքում պատմում են, որ մայր սատանան բերում է քեռու տղոցկան կնոջ ջիգյարը, «քյապաս» անում ու կերցնում երեխաներին: Գիշերը չուրմ մնացած մեկը, լսելով սատանաների գրույցը, ներս է մտնում նրանց մոտ, մի բուռ մոխիր վերցնում, տանում է քեռենց տուն, դեմ տալիս մեռած կնոջ քթին, կինը կենդանանում է⁶²: Ծննդկանի կամ նորածին երեխայի ջիգյարը կամ փայծաղը հանելու և վերջիններիս մահ բերելու մոտիվը տարածված է Ջավախքում, Շիրակում, Ապարանում, Վայոց Ձորում, Արցախում, Նոր Նախիջևանում, Արճակում, Ալաշկերտում և այլ ազգագրական շրջանների սնահավատական գրույցներում:

Սատանան մարդուն մոլորեցնելու, իր չար մտադրություններն իրականացնելու համար բազմաթիվ հնարքներ գիտի և դիմում է դրանց: Աներևույթ լինելուց բացի (այս հանգամանքը նրա չարագործություններն իրականացնելու հիմնական գրավականն է) նա հաճախ ստանում է մարդուն ծանոթ կամ բարեկամ մարդու, Արցախում՝ այծի, ճանճի⁶³, Ջավախքում՝ սև շան, մագի⁶⁴, Արճակում՝ մարդու, աղվեսի, գայլի, շան, կատվի, ճանճի, մագի և այլ կերպարանքներ: Ըստ Արճակում տարածված գրույցի՝ ջիգյար տանելու ճանապարհվող սատանան գյուղին հասնելիս ընդունում էր շան կերպարանք, ծննդկանի տունն էր մտնում կատվի կերպարանքով, ծննդկանին էր մոտենում ճանճի կերպարանքով և ծննդկանի փորն էր մտնում մագի կերպարանքով, որից հետո արդեն պոկում էր լյարդը⁶⁵: Ըստ Ջավախքում գրառած մի գրույցի՝ սատանան չի կարողանում տանել ծննդկանի ջիգյարը, քանի որ նրա վրա կատու էր պառկած, և մոտենալու պահին աքրորը կանչում է: Որոշում է դառնալ մագ, մտնել խավիժի մեջ, կուլ գնալ և ջիգյարը պոկել: Մարդը, լսելով սատանայի մտադրության մասին, խավիժից հանում է մագը, զցում կրակի մեջ, «ցկելը կիմանա, մեմ՝ ա անպես ճվճվոցն գրյնի, օր աս խեղճ մարդը էրկու անկճով խլնա կը»⁶⁶: Գ. քհ. Նժդեհյանը, խոսելով Ալաշկերտում գրառած հավատալիքների մասին, գրում է. «Երկրի երեսի վրա գտնվածները (սատանաները) հետամուտ են միշտ մոլորեցնել մարդերը և չար գործեր տալ, մտնելով անոնց խղճի, հոգիի, սրտի, փորի և ուղեղի մեջ, կամ ազդելով ասոնց վրայ, յաճախ

⁶⁰ ՄԱ, հ. Է, էջ 88:

⁶¹ ԵԼ, հ. 1, էջ 216:

⁶² Նույն տեղում, էջ 219:

⁶³ ՀԱԲ, հ. 12, էջ 63-64:

⁶⁴ ԵԼ, հ. 1, էջ 217:

⁶⁵ ՀԱԲ, հ. 8, էջ 88:

⁶⁶ ԵԼ, հ. 1, էջ 220:

երևնալով մարդուն այլև այլ կերպարանքով, հրապուրիչ տեսքով ու լեզվով, մինչև որ մեռնի մարդը»⁶⁷:

Ինչի՞ց է վախենում սատանան, և ի՞նչ անի մարդը սատանայի չարագործություններից զգուշանալու և դրանցից խուսափելու համար: Այս երկու հարցերի պատասխաններն առկա են բազմաթիվ սնահավատական գրույցներում և ազգագրական նյութերում:

Շիրակում կարծում էին, թե «Մարդ ուր էրթայ՝ սատանեն հետը կըպտըտի, չունքի մենձ անդամ է: Էդտեղ է, որ շատ անգամ կը տեսնիս՝ դարտակ բանիմ հըմար մարդ զարկե՛ գարկուի ու մենձ դավի դառաբա կը հանե, չունքի սատանեն կողքը նստած միշտ կը բռթե, թե դինջ մի մնայ...: Էդտեղից էլ ջոկ, ջրի՝ եա թե չէ իշքու (խմիք) ամանը կիսատ թողիր թե չէ՝ վայն էկալ քեզի տարալ: Էն սհաթին սատանեն եա ոտները պտի մեջը կախե՛՛ եա թե չէ մեջը մտնի լողանայ... Էդ ահուց չէ՞՞՞ օր մեր բեմբուրատ Գեորը թե՛ ջաղացը, թե՛ ձիթիհանքը, թե՛ գոմի մեջ, թե՛ խարապա տեղըմ օր քնելու Էդնի, եօրդանի վրեն՝ եա թե չէ եախին՝ կտորած մենձ ասեղըմ կը շուլլել, օր ինչ է՝ սատանեն իրան չմտենայ: Է՛հ ջանըմ, մարդ սատանի ո՞ր մեկ բանն ըսե. հազար ըռանգ սատանութեն գիտե. ընդոր հախից գալ ե՞ր կեղնի...»⁶⁸:

Արճակում սատանայի գոյությանը հավատում էր գրեթե ողջ բնակչությունը: Ըստ արճակցիների պատկերացման՝ «սատանաներն ամենուրեք էին և խանգարում էին մարդկանց: Դրանց հաղթահարելու միջոցը խաչակնքումն էր և Հիսուս Քրիստոս ասելը: Պետք է խաչ քաշվեր խմորի, այլուրի երեսին ու նոր միայն բերանը փակվեր: Պանիրը ամանի մեջ շարելիս պետք է անպայման սկզբից մի մեծ կտոր պանրի վրա խաչ նշվեր և նոր դրվեր ամանի մեջ և այլն: Բոլոր տեսակի ուտելիքներն սկզբից ու վերջից կամ խաչ պետք է կրելին, կամ խաչակնքում, որպեսզի սատանաները դրանց բարաքյաթը չտանեին: Իսկ ամեն տեսակ ուտելիքի ձեռք տալիս, այսինքն՝ մեծ ամանից ուտելիք վերցնելիս պետք է «Իսուս-Քրիստոս» մրմնջային: «Իսուս-Քրիստոս» պիտի մրմնջային գիշեր ժամանակ (մանավանդ մթան մեջ) որևէ շենք անցնելիս, որպեսզի այնտեղ պահված սատանաները անցնողին չկարողանային խփել...: Բարիքի թշնամի սատանաները Իսուս-Քրիստոսի անունը լսելիս իբր կործանվում են»⁶⁹:

Ըստ Ստ. Լիսիցյանի Լեռնային Ղարաբաղում մարդիկ «Զգուշանում էին, որ գիշերը ոչ ոք չկանա ու ջուր չխմի առվից կամ աղբյուրից՝ չլինի թե քաշքը քաշի, գցի ջուրը և խեղդի, այդ է պատճառը, որ կռանալուց առաջ պետք է խաչակնքել (Մոս գ.): Չէր կարելի արևամուտից հետո փոխարինաբար մաղ, կշեռք, կրակ տալ, այլապես դրանց հետ կամ ունեցող առարկաներն ու պաշարները կկորցնեին իրենց բարիքը (բարաքյաթը) և արագ կսպառվեին, քաշքը դրանք կթոցներ տնից: Զգուշանում էին, որ մայրամուտից հետո չի կարելի տունն ավելել, թե չէ հանկարծ կղիպչեին սատանային: Եթե խիստ անհրաժեշտ էր ավելել, ապա պետք էր ավելից ծոցոտ կտորել ու գցել կրակը: Նույն պատճառով չէր կարելի տաք ջուրը թափել գետնին, այլ պետք էր մեկ այլ ամանի մեջ լցնել (Թաղլար գ.): Չէր կարելի աղբը շենքի մոտ թափել, քանի որ այնտեղ քաշքերն են նստած լինում»⁷⁰:

Ապարանցի կանայք նույնպես գիշերը բակը ջուր չեն թափում, որովհետև «ջուրը կարող է թափուել չարիքի սեղանի վերայ և նոքա վրեժ կրհանեն «սև վարոցով» հարուածելով: Պատաններից մեկը հետևյալ դեպքն էր պատմում այդ մասին.

⁶⁷ ԱՀ, գ. IX, էջ 267:

⁶⁸ ԷՄԺ, հ Ա, էջ 170:

⁶⁹ ՀԱԲ, հ. 8, էջ 88:

⁷⁰ ՀԱԲ, հ. 12, էջ 64:

- Ձեռն ժամանակ ջուր տարայ, թափեցի դուս. Բիռեր էր ընդոնց սեղնին, գարկին գլխուս. Թուխք էրեցին, սաղցուցին:

Չարերը ջրի արանք կատտոին, ասում էր նույն պառառը, օր մեկ մարդ ընցնի գիշեր վախտ, անուն Հօր և Որդույ չեմի, կգարկին սև վարոցով»⁷¹:

Ակնում կարծում էին, որ «Աղեկնաքները անվնաս են, բայց երբեմն «չար» կուտան»: Երբ մեկն աղեկնաքի մանկան վրայ կոխե, որ աներևոյթ լինելով չէր կրնար տեսնել՝ մայր-աղեկնաքն «չար» կըտայ կոխող անձին, որոյ ծնօտն կամ այլ անդամն կը ծոխ, խեղանդամ կըլլայ. Կամ կոխող անձն եթե որրանին մեջ երեխայ մի ունի՝ աղեկնաքն ի վրեժխնդրութիւն՝ նոյն հասակաւ աղեկնաքի տգեղ երեխայ մի դնելով նորա տեղ, կը փոխե մարդածնին հետ. Կամ նոյն իսկ կոխողն կը հիւանդանայ: Չար արուած անձին՝ «հանտերքի է ըռաստ եկերն կ'ըսեն»⁷²:

Հայտնի է, որ սատանան և չար ոգիներն ընդհանրապես, նախ և առաջ համարվում են ծննդկան կնոջ թշնամի: Մեր խնդիրն ենք համարում ներկայացնել սատանա ոգուց զգուշանալու, նրանից պաշտպանվելու և նրան վախեցնելու համար գործի դրվող հնարքները այնքանով, որքանով դրանք տեղ են գտել հայտնի սնահավատական գրույցներում: Ըստ վերջիններիս՝ սատանան վախենում կամ անհետանում է աքաղաղի կանչից⁷³, խոզի անուն լսելիս⁷⁴, կատու տեսնելիս, երկաթից, պողպատից, խաչակնքելուց, հայր մեր ասելուց⁷⁵, Հիսուս Քրիստոսի, Աստվածածնի անունը լսելիս:

Սատանաներից խուսափելու և նրանց վախեցնելու համար բազմաթիվ հնարքներ էին բանեցնում հատկապես Արցախում: Մտ. Լիսիցյանը գրում է. «Քաշկերն ամենից ավելի վախենում էին պողպատե»⁷⁶ իրերից: Դ-ա, հավանաբար, կապ ուներ այն համոզման հետ, թե պողպատը (հրահանը) ազգակից է կայծակին, քանի որ քարից կայծ է հանում, ծննդի ժամանակ ծննդկանի բարձի տակ պողպատե և երկաթե իրեր՝ իլիկ, դանակ, մկրատ, դաշույն, կողպեք էին դնում, իսկ շեմքին, որտեղ քաշկերն էին նստած՝ շոթա էին զցում: Նույնպիսի պողպատե առարկաներ էին դնում և երեխայի բարձի տակ: Հարսանեկան արջառի (կամ ոչխարի) արյան մեջ թաթախված խոփը, դանակը և բանալին էլ համանման նշանակություն ունեին: Ավագ չարչարանաց շաբաթի ուրբաթ օրը դարբինները պողպատե օղեր էին կռում, որոնք աղջիկները դնում էին մատներին՝ քաշկերից պաշտպանվելու համար (Հաղորթ, Թաղար և այլ գյուղեր): Երեխաների ուսածապավեններին պողպատե փոքրիկ հրահան էին կարում, որը նրանց պաշտպանում էր չար ոգուց ու կայծակից: Հավատում էին, որ հենց այդտեղ (թիկունքում) է թաքնվում սատանան: Հավատում էին, թե ոչ միայն շնչավոր, այլ նաև անշունչ առարկաները քաշկերից պաշտպանելու համար պետք է դրանց զգեստի գործվածքի մեջ ասեղ խրել կամ լայնագլուխ մեխեր և կամ պայտ խփել դռանը»⁷⁷:

Մուսալեռում նույնպես պողպատյա իրերը, հատկապես սուր գործիքները պաշտպանական ուժ ունեին: «Չարքերը՝ սատանաները, խիստ զգուշանում ու վախենում էին կացնից, մանգաղից, խոփից, դանակից, սրից, թրից, դաշույնից, ասեղից, քորոցից, շամփուրից և այլն: Ծննդկանի գլխատակին անպայման մի սուր գործիք (դանակ, մկրատ) կամ կրծքին ասեղ պիտի լիներ, ինչպես և նորածին երեխայի բարձի

⁷¹ *Գարեգին Մարկաազ Յովսէփեանց*, էջ 65-66:

⁷² *Ճանիկեան Յ.Կ.*, նշվ. աշխ., էջ 153:

⁷³ ԵԼ, հ. 2, էջ 178:

⁷⁴ Նույն տեղում:

⁷⁵ ԵԼ, հ. 3, էջ 210:

⁷⁶ *Մետաղները խորհրդանշում են տիեզերական էներգիան՝ կարծր վիճակում: Королев К., Энциклопедия символов, знаков, эмблем, Москва, Эксмо, Санкт-Петербург, Terra Fantastica, 2003, стр. 309.*

⁷⁷ ՀԱԲ, հ. 12, էջ 64-65:

տակ: Այդ էր պատճառը, որ գյուղի տղաները, գիշերով մի զմեյիով կամ շամփուրով զինված, սատանա էին փնտրում: Պետք էր, որ միայնակ լինեին, որովհետև սատանան երբեք բազմության առաջ դուրս չէր գալիս: Հաջորդ առավոտ տղաներն իրար գեկուցում էին, որ ոչինչ չէին գտել: Փորձը տարիներ տևեց, բայց ոչինչ չստացվեց: Ուհի ահեռելորեն մութ անկյուններում, պուրակներում և այլուր և ուհի էլ աղբյուրներում սատանաներ չէին երևում, բայց և այնպես թվում էր, թե դրանք գոյություն ունեն»⁷⁸:

Երվանդ Լալայանը Ջավախքում, Արցախում, Լոռիում բազմաթիվ գրույցներ է գրառել, որոնք ուշագրավ են բովանդակային առումով և առանձին ու կարևոր տեղ են զբաղեցնում մյուս բոլոր սնահավատական գրույցների շարքում: Սատանայի՝ որպես չար ոգու գործառույթներն այս գրույցներում խիստ տարբերվում են տարածված ու ընդունված կարծիքներից: Այսինքն՝ հայ ժողովրդական սնահավատական գրույցներում սատանան միշտ չէ, որ չարության հատկանիշներով է դրսևորվում: Այդ հատկանիշներից առաջինն այն է, որ սատանան մարդուն արհեստ է սովորեցնում⁷⁹, երկրորդը՝ սատանան օգնում է մարդուն, և երրորդը՝ մարդը հաղթում է սատանային: Լոռիում պատմում են հետևյալ գրույցները, որտեղ սատանան մարդուն արհեստ է սովորեցնում. «Երբ առաջին անգամ ձիթահանք շինեցին, իսկույն չկարողացան ձեթ հանել: Այս ժամանակ սատանան եկավ նրանց մոտ և խոստացավ սովորեցնել ձեթ հանելու կերպը, եթե իրեն էլ մաս տան: Մարդիկ չհամաձայնեցին և շարունակեցին փորձեր անել, բայց անօգուտ: Մի օր էլ, երբ սատանան ներս մտավ միևնույն առաջարկն անելու, ձիթահանքի տերը տաք ջուր ուզեց: Սատանան, այս լսելով, բացականչեց.

-Ի՞նչ, գտա՞ք գաղտնիքը, տաք ջուրը կտավատի վրա՞ պիտի ածեք:

-Այո՛, -պատասխանեց տերը,- վաղուց արդեն գտել ենք գաղտնիքը և կարիք չունենք քեզ մաս տալու»⁸⁰:

Մեկ այլ գրույցում էլ սատանան միամտաբար ասում է, որ ամանները կլեկում են բամբակով, մարդն իմանում է այս գաղտնիքը՝ շխտատվանելով, որ սովորել է սատանայից⁸¹: Վերը նշված գրույցներում ժողովուրդը սատանային օժտել է այնպիսի դրական հատկանիշներով, ինչպիսիք են բանիմացությունը և միամտությունը:

Սնահավատական գրույցներում երբեմն էլ մարդը դիմում է սատանայի օգնությանը՝ քահանայից վրեժխնդիր լինելու⁸², հարստանալու⁸³, կուզից ազատվելու⁸⁴ և այլ նպատակներով և ստանում է վերջիններիս օգնությունն ու աջակցությունը: Ակնում տարածված էր այն կարծիքը, թե սատանան կարող էր մարդուն բարիք բերել: Պատմում էին, որ «Այս ինչ տանն կանայք երբեմն երեք օր, երեք գիշեր մոմ թափել են աղեկնաց տուրքեն, երբ տեսել են, թե պտուկին ճիրագուն չի հատնիր՝ ամաններ, դաշուններ բերելով իսկ հոն քաշել են: Յիշեալ տանն կանայք, իրենց սնտուկներուն վրայ, Մուլթան Մահմուտի 5-նոց և 6-նոց դրամեն դեզադեզ շարուած կը տեսնեն եղեր: Կը վերցնեն դրամները և հետևյալ օրն կը տեսնեն, որ դարձեալ շարուած է: Մեկը հաց կեփե, կը տեսնե, որ տունն հացով կը լեցուի և խմորն չսպառիր: Այսպես, աղեկնաք զանազան բարիք կը ընեն եղեր մարդոց: Պետք է գիտնալ, թե ո և իցե պարագայի մեջ, երբ աղեկնաքն շնորհ մ՛ընե, պետք չէ բնաւ մարդու ասել, զի շատ մարդիկ երբ շնորհք մը

⁷⁸ Գյոզալյան Գ., նշվ. աշխ., էջ 225:

⁷⁹ ԵԼ, հ. 3, էջ 211:

⁸⁰ ԵԼ, հ. 1, էջ 216:

⁸¹ Նույնը:

⁸² ԵԼ, հ. 2, էջ 178:

⁸³ ԵԼ, հ. 1, էջ 223:

⁸⁴ Նույն տեղում, էջ 220:

վայելած են և մեկու մը յայտնած են՝ անմիջապես նոյն շնորհն դադրած և մինչև իսկ շնորհեալ դրամն ալ ետ առնուած է եղեր»⁸⁵:

Կան բազմաթիվ առակներ, անեկդոտներ, սնահավատական գրույցներ⁸⁶, որտեղ ժողովուրդը մարդուն ներկայացնում է որպես խաբեբա, չափազանց ճարպիկ, հնարամիտ, այսինքն՝ «մարդը սատանին ջուրն է տանում, ծարավ հետ բերում»⁸⁷: Այսպիսի գրույցներ հիմնականում պատմում են մոկացիների⁸⁸, կարբեցիների⁸⁹, հատկապես կարբեցի կանանց մասին, որոնց տալիս են «սատանա խաբող»⁹⁰ անունը:

Հաճախ բանասացները, բուն բանահյուսական նյութը հաղորդելուց բացի, կատարում են ինքնուրույն դատողություններ իրենց իսկ ավանդած նյութի կամ համընդհանուր հարցերի վերաբերյալ և այդ կարծիքները՝ որպես ելակետ, օգնում են ուսումնասիրողներին իրենց վերաբերմունքն արտահայտել ուսումնասիրվող նյութի վերաբերյալ: Մեր պարագայում բանասացը շատ համոզիչ կերպով պատմում է իր իսկ գլխով անցած իրադարձությունը, որը մեր կողմից դիտարկվում է որպես սնահավատական գրույց սատանայի, գոռնափշտիկի կամ մեկ այլ ոգու մասին, և հաջորդ բույսերին ասում, որ «Էն վախտ միամիտ էինք, ամեն ինչից վախենում էինք, մեր բոլոր տեսակի վախերը վերագրում էինք սատանաներին: Հրմի մարդն է սատանա դառել, խափում է, սուտ է խոսում, սատանան էլ ո՞րտից էրևա, մարդը սատանու փեշակը ձեռեն առել է: Բողոքից է, որ էն վախտ սատանա կար, հրմի չկա»⁹¹:

Նմանատիպ դատողություն է արել Յ. Ճանիկյանը դեռևս 1895թ. Ակնում բանահյուսական նյութեր գրառելիս. «Կ'ըսեն թե աղեկնաց սկզբնաւորութիւնն յայտնի չէ: Թէ ի հնումն և թե այժմ կան. Պարզամիտ անձինքն կը սիրեն և անոնց միայն կ'երևան և զանազան շնորհ կ'ընեն. կ'ըսեն նաև, թե այժմ մարդիկ աւելի սատանայացած լինելով, աղեկնաքները չեն երկիր եղեր այլ և»⁹²:

Սատանայի կերպարը լայնորեն տարածված է հայ ժողովրդական հեքիաթներում և բանաձևային բանահյուսության մեջ՝ առածներում⁹³, հանելուկներում⁹⁴ և այլն: «Սատանա» բառը հանդիպում ենք մի շարք տեղանուններում⁹⁵, որպես բնության տարրերի կամ երևույթի անվանում⁹⁶, նաև հայ ժողովրդական խաղերում⁹⁷:

Մարդը, չկարողանալով բացատրել բնության այս կամ այն երևույթները, չկարողանալով հաղթահարել դրանց նկատմամբ ունեցած իր վախը, երևակայության մեջ ստեղծել է զանազան ոգիներ, նախապաշարմունք, սկսել է հետևել դրանց, վախենալ, զգուշանալ դրանցից, հավատալ, սրբացնել և այլն: Պատահական չէ, որ սնահավատական գրույցները մեծ մասամբ տարածված էին գյուղական բնակավայրերում, ուր

⁸⁵ *Ճանիկյան Յ.Կ.*, *նշվ. աշխ.*, էջ 152-153:

⁸⁶ *ԵԼ*, հ 1, էջ 222-223:

⁸⁷ *Մալխասյանց Մտ.*, *Առակներ, ավանդություններ, անեկդոտներ*, № 58 (39), *Եր.*, 1958, էջ 90:

⁸⁸ *FF III:6299*, *Ա. Բարսեղյան, Սևան, 1961, Մոկսի բանահյուսությունը*:

⁸⁹ *FF II:15*, *Բղոյան Վ.*, 1945, *Աշտարակ*:

⁹⁰ *Ս. Վարդանյանի գրառած նյութերից: Ասացող՝ Մարիամ Մովսիսյան, ծնվ. 1987թ., 1-ին կուրսի ուսանողուհի: Սատանան տանում է կարբեցիների խոզերը: Մեկն ասում է սատանային, որ միայն իրենը տա, մյուսների հետ ինքը գործ չունի: Սատանայի այն հարցին, թե որն է իրենը, մարդը պատասխանում է, թե իր խոզի պոչը ոլորած է: Սատանան տեսնում է, որ բոլոր խոզերի պոչերը ոլորած են, բոլորն էլ վերադարձնում է:*

⁹¹ *Մեր բանահյուսական գրառումներից, բանասաց՝ Բարսեղյան Շողակաթ, ծնվ. 1925թ., Շիրակի մարզ, գյուղ Կապա:*

⁹² *Ճանիկյան Յ.Կ.*, *նշվ. աշխ.*, էջ 153:

⁹³ *Ղանալանյան Ա.*, *Առածանի, Եր.*, 1960:

⁹⁴ *Հարությունյան Ս.*, *Հայ ժողովրդական հանելուկներ, Եր.*, 1965:

⁹⁵ *Ղանալանյան Ա.*, *Ավանդապատում, Եր.*, 1969, էջ 77, 218, 221, 406:

⁹⁶ *ԱՀ*, գ. IX, էջ 46:

⁹⁷ *Բղոյան Վ.*, *Հայ ժողովրդական խաղեր, Եր.*, 1980, էջ 60, 139-142:

աշխարհընկալման հետ կապված հարցերը բացահայտման ու պարզաբանումների կարիք ունեին: Ճանաչողության սահմանների ընդարձակման հետ մեկտեղ պակասում են նաև սնահավատական գրույցները:

ЧЕРТ В АРМЯНСКИ НАРОДНЫХ СУЕВЕРНЫХ РАССКАЗАХ

___ *Резюме* ___

___ *А. Галстян* ___

В армянских народных суеверных рассказах черт-самый распространенный злой дух. Данная статья представляет функции черта по армянским народным суеверным рассказам. На основе фольклорных записей, собранных в последние годы, и опубликованных статьях, раскрывается и представляется внешний облик черта, его возраст, пол, быт, место обитания, способы излова в различных этнографических регионах.